

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2024 – Volume 33, Issue 1, pp. 63–70
<http://doi.org/10.18352/jsi.815>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Hanze University of Applied Sciences /
NHL Stenden University of Applied Sciences
Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial-No
Derivative Works 3.0 Netherlands License

Toon Benoot is verbonden aan de Universiteit Gent,
Vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek.

Hij voert als junior FWO-postdoctoraal onderzoeker
onderzoek uit in de schoot van de Academische
Werkplaats De-Institutionalisering (www.ruimtevoorzorg.be)
en bouwt verbinding tussen beleid, praktijk en
onderzoek vanuit het transdisciplinaire collaboratorium
Stadsacademie (www.stadsacademie.be).

Correspondence to: Toon Benoot

E-mail: Toon.Benoot@UGent.be

Category: IWO

DE TOEKOMST VAN WONEN, ZORG EN ONDERSTEUNING VERBEELDEN. SOCIAAL-RUIMTELIJK EN RETROSPECTIEF DENKEN ALS ANTWOORD OP INSTITUTIONELE LOGICA'S DIE OP REIS GAAN

TOON BENOOT

INLEIDING

Heel wat aanbieders van zorg en ondersteuning aan personen met een handicap worstelen met de erfenis van de zogeheten 'totaalinstituten': de residentiële woonzorgomgevingen die werden vormgegeven aan de rand van de samenleving. Daarbij woonden personen met een handicap in een afgezonderde gemeenschap en werd het professionele handelen van begeleiders gestuurd door routine en disciplinerende logica's, waarbij maar weinig oog was voor de autonomie van de bewoners.

Er zijn vandaag nog heel wat residentiële zorgaanbieders in Vlaanderen. Deze zijn verre van de 'totaalinstituten' van voorheen, maar de vraag die heel wat van deze organisaties, professionals,

DE TOEKOMST VAN WONEN, ZORG EN ONDERSTEUNING VERBEEDEN

belangenorganisaties, maar ook de overheid bezighoudt is hoe in een residentiële woonzorgomgeving mensen met een handicap tot hun recht te laten komen en een menswaardig bestaan te realiseren.

In deze bijdrage wordt ingegaan op de dominante interpretatie van het begrip de-institutionalisering, waar deze aan heeft bijgedragen, maar ook wat deze niet belicht. Van daaruit formuleer ik een pleidooi voor een sociaal-ruimtelijk perspectief, en wat dat kan betekenen in het denken en handelen van sociaal werkers. Daarop wordt een casus toegelicht van een residentiële zorgaanbieder die proces wil maken om de woonzorgomgeving te transformeren naar een inclusieve leefomgeving, en hoe sociaal-ruimtelijk onderzoek in dit proces wil bijdragen aan een begrip van de-institutionalisering als meer dan louter stenen en muren. Het vraagt van zowel sociaal werk beleid, - praktijk en -onderzoeksgebied om een ander handelen te verbeelden. En het is in die geest dat deze bijdrage afsluit met een verkenning van mogelijkheden van het *retrospectieve denken over de toekomst*.

DE-INSTITUTIONALISERING

De-institutionalisering (DI) wordt internationaal beschouwd en erkend als een hefboom voor de realisatie van inclusie voor burgers met een handicap. Landen die de Conventie voor de Rechten van Personen met een Handicap van de Verenigde Naties (VNCRPH) ratificeerden dienen stappen te nemen om bijvoorbeeld burgers de keuze te geven waar en met wie zij wonen. Lange tijd was het namelijk zo dat personen met een handicap die nood hadden aan zorg en ondersteuning naar een aan hen toegewezen residentiële voorziening dienden te verhuizen. De ratificatie van de VNCRPH¹ ging in veel Europese landen dan ook gepaard met een actief de-institutionaliseringsbeleid. Door de band genomen is dit beleid gericht op het realiseren van een transitie weg van residentiële zorg- en ondersteuningsdiensten naar een uitbreiding en differentiatie van ambulante zorg en ondersteuning in de samenleving. Met andere woorden: het ontmantelen en afbreken van 'de muren van de residentie'.

Het institutionele karakter van zorg en ondersteuning valt niet enkel samen met de gebouwde omgeving en de locatie, maar ook met een professionele cultuur en structuur van voorgestructureerde logica's en opvattingen over zorg en ondersteuning. Zo een institutionele professionele cultuur laat weinig ruimte voor de wensen van de persoon met een zorg- en ondersteuningsnood, is gedreven door efficiëntie en kent een rigide opeenvolging van specifieke handelingen (denk aan gestructureerde en getimedede handelingen bij het wassen, aankleden,

naar het toilet gaan, ...). Dergelijke institutionele professionele handelingen zijn niet eigen aan ondersteuningsvormen met een residentieel karakter, ook bij ambulante ondersteuning aan huis komen deze voor. Dat heet dan 'instituten zonder muren'.

De mate waarin wonen in de gemeenschap een positieve invloed heeft op inclusie en de levenskwaliteit van mensen met een handicap is mede afhankelijk van de specifieke ruimtelijke context waarin mensen terechtkomen (Hall, 2005), maar is daar niet toe beperkt. Met andere woorden: fysieke inclusie biedt geen garantie op sociale inclusie. Marieke Malsch (2022) geeft dit treffend weer in haar boek 'Hoe gehandicapten hun thuis verloren', waarin het Nederlandse beleid van 'community care' op de korrel wordt genomen. Het opgeven van beschermde woonzorgomgevingen (de enge interpretatie van de-institutionalisering als een kwestie van stenen) ging hand in hand met bezuinigingen op de geleverde zorg en ondersteuning, zonder in te zetten op verbinding met de buurt of op verdere professionalisering van sociaal werkers en ortho-agogen.

Een sociaal-ruimtelijk perspectief

Vandaar dat de-institutionalisering vertaald als 'het afbreken van de stenen van de residentieële zorg' geen garantie biedt voor een kwaliteitsvolle zorg en ondersteuning, want een institutionele cultuur kan zowel aanwezig zijn in een grote residentieële voorziening als in het handelen van professionals die ambulante ondersteuning bieden aan personen met een handicap die 'in de gemeenschap' wonen. We spreken in dat verband over institutionele logica's die *op reis gaan*. Het is dus zaak om op zoek te gaan naar andere invullingen van de-institutionalisering dan louter het fysiek afbreken van residentieële voorzieningen.

De huidige dominante invulling van de-institutionalisering in Vlaanderen, maar zeker ook in Nederland, blijkt niet te volstaan om de autonomie van alle betrokkenen (van personen met een zorgvraag over hun netwerk tot de professionals) daarin een centrale rol te geven. Ook na de introductie van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) in Nederland en de Persoonsvolgende Financiering (PVF) in Vlaanderen, beide gericht op het bieden van meer keuze en controle aan burgers over de zorg en ondersteuning die zij ontvangen, blijven heel wat personen met een handicap onderhevig aan institutionele zorglogica's die weinig ruimte laten voor autonomie (Benoot & Roose, 2022). Denk aan de personen die zelfstandig wonen maar geen zeggenschap hebben in het tijdstip waarop de thuisverpleging zal langskomen. Of een persoon die zelf wenst residentieel te wonen met een groep andere personen met een handicap, maar enkel locaties treft die slecht verbonden zijn met het openbaar vervoer.

DE TOEKOMST VAN WONEN, ZORG EN ONDERSTEUNING VERBEEDEN

Er is aldus een blijvende behoefte om inclusief en kwaliteitsvol wonen, leven en werken na te streven, zowel wanneer personen met een handicap zelfstandig wonen, wonen in een residentiële ondersteuningsvorm, en alle woonvormen daartussenin. Zo komen we bij de vraag hoe de toekomst van het wonen, zorg en ondersteuning van personen met een handicap dan anders verbeeld kan worden. Anders dan de dichotomische gedachte dat zelfstandig wonen gelijk staat aan veel keuzes en een goede kwaliteit van bestaan, en wonen in een residentiële setting betekent dat er geen autonomie meer in het spel is of kan zijn.

Een sociaal-ruimtelijk perspectief op zorg en ondersteuning biedt zo een andere kijk op de-institutionalisering. De betekenis van de ruimte en de mogelijkheden die deze schept voor de autonomie van de persoon met een handicap en voor het handelen van de professional worden daarin nadrukkelijk verknoot. Dit sociaal-ruimtelijk perspectief doet eer aan de complexiteit van het de-institutionaliseringsvraagstuk, doordat het gebouwen en omgevingen niet louter als 'plaats', als eindproducten of als materiële vertaling van beleid ziet. De blik wordt namelijk verruimd van 'plaats' naar 'ruimte': de gebouwde omgeving beïnvloedt het handelen, maar mensen doen ook iets met de ruimte, maken die zich eigen, veranderen de functies, en zo voort.

RUIMTELIJKHEID BESCHRIJVEN, DOCUMENTEREN EN POLITISEREN

Een sociaal-ruimtelijk perspectief stelt onderzoekers maar ook beleidsmakers en praktijkwerkers in staat om de verbinding te zien tussen de ruimtelijke omgeving en de mogelijkheden die deze scheppen om al dan niet betekenisvol te handelen. Zo wordt zichtbaar gemaakt hoe architectuur kan bijdragen aan het ondersteunen van handicap en beperking, maar evenzeer het verschil kan onderlijnen (Imrie, 2014, p. 26). Dat merken we in de wijze waarop openbare ruimte wordt vormgegeven (aparte verhogingen naast een trap, een gescheiden toegankelijk toilet), maar evenzeer hoe grootschalige zorginstellingen doorheen de 20^e eeuw aan de rand van de stedelijke kernen werden gebouwd, nog het liefst in de bossen. Voor Lefebvre (1991) moet de sociaal-ruimtelijke marginaliteit van bepaalde groepen, zoals Imrie (2014) de situatie van mensen met een handicap benoemt, bovenal beschreven, gedocumenteerd en ook gepolitiseerd worden. Dit beschrijven, documenteren en politiseren is van betekenis voor personen met een handicap én voor sociale professionals om zich alternatieve mogelijkheden voor te stellen, en zo mogelijk de werkelijkheid te transformeren.

In wat volgt wordt dieper ingegaan op de transformatie van een residentiële woon- en zorgomgeving en hoe een sociaal-ruimtelijk onderzoek een bijdrage levert aan het verbeelden van de toekomst.

De transformatie van een residentiële woon- en zorgomgeving naar een inclusieve leefomgeving

Vzw Kompas² is één van de om en bij 170 door het Vlaams Agentschap voor Personen met een Handicap (VAPH) vergunde zorgaanbieders. Deze organisatie biedt dagondersteuning, individuele ondersteuning maar ook ondersteuning bij werk. Heel wat personen met een handicap die ondersteund worden door vzw Kompas wonen zelfstandig of wonen in bij familie. Maar vzw Kompas biedt ook ondersteuning bij wonen via groepswonen op 6 diverse locaties in en rond Gent. Eén van die locaties is 'De Wal' in Wondelgem, een deelgemeente in het Noorden van Gent, grenzend aan het park Vyncke-Bovyn.

De huidige invulling van de site van vzw Kompas in en rond het domein Vyncke-Bovyn bevat een verscheidenheid aan functies. Figuur 1 geeft een overzicht van waar welke functies zich bevinden. Het domein is omgeven door verkavelingswijken, met wonen als primaire functie.

Figuur 1: Site 'De Wal' en Park Vyncke- Bovyn, Gent.

DE TOEKOMST VAN WONEN, ZORG EN ONDERSTEUNING VERBEELEN

De twee woonhuizen en multifunctionele zaal werden opgetrokken in 2000 en vertonen structurele mankementen. De leefruimtes zijn volgens een open plan vormgegeven. Er is dus, naast het zich terugtrekken op de kamer, weinig mogelijkheid om zich af te zonderen in de woning. Daarnaast ontbreekt het ook aan individueel sanitair en zijn de kamers heel beperkt in oppervlakte. Dat leidt tot de vraag hoe deze site (her)ontwikkeld kan worden. Het is in die geest dat er een sociaal-ruimtelijk onderzoekstraject op poten werd gezet: om een gelaagd begrip te krijgen van de ervaringen van al wie zich betrokken voelt, en wat zij willen meenemen naar de toekomst.

DE TOEKOMST VERKENNEN: EEN UTOPIE VANUIT RETROSPECTIEF DENKEN

In het verkennen van hoe wonen, zorg en ondersteuning er op die specifieke plek anders kan uitzien neemt het 'utopisch denken' een centrale rol op. In een zoektocht naar de betekenis van 'Utopie' stelt Ruth Levitas (1990) dat een maximalistisch antwoord erin bestaat 'utopie' te herdefiniëren tot een *bewaarplaats van verlangen*. De Utopie beschouwen als een *bewaarplaats van verlangen* houdt in dat utopisch denken een bron van betekenis kan zijn in het handelen. Kortom: nadenken over de toekomst verschaft ons allen handvaten om ons handelen richting te geven. Het is van daaruit dat dit pleidooi groeit om als sociale professionals na te denken over de toekomst; als een oneindige bron aan handelingsmogelijkheden die de (on)bewuste institutionele logica's kunnen uitdagen.

Maar het voorstellen van een compleet andere toekomst is een uiterst moeilijke opgave, zo schrijft ook Blommaert (2010, p.221): "Het nieuwe is zo moeilijk voorstelbaar. En het wordt vanuit het oude gemaakt, het wordt vanuit wat voorhanden is gebouwd". Het utopisch denken dat we in dit project hanteren situeren we daarom binnen wat Ten Bos (2021) 'retrospectief denken' benoemt. De eerdere ervaringen en de context waar we ons in begeven valt niet overboord te gooien. Meer nog, deze kennen en erkennen is essentieel om toekomstbeelden en verlangens, zoals woonaspiraties, van mensen te begrijpen. Waarom bijvoorbeeld wordt er door bewoners zo weinig gebruik gemaakt van de parkomgeving, wetend dat velen van hen voor het jaar 2000 in het landhuis hebben gewoond? Op welke andere locaties hebben bewoners nog gewoond? Waar hebben zij belangrijke gebeurtenissen in hun leven gevierd en konden zij deze delen met familieleden en andere belangrijke personen? Was de buurt altijd al een 'woonoase'?

Vanuit deze insteek kiezen we ervoor om, gegrond in de ervaringen van bewoners, medewerkers, buurtbewoners en familieleden, verschillende toekomstbeelden op te halen over het ruimtegebruik op de plek en deze in conversatie te brengen. Zo worden onder meer de herinneringen die bewoners hebben aan het wonen, leven en werken op deze plek in gesprek gebracht om van daaruit (woon)aspiraties te verkennen. Samen met bewoners zal door de vele fotoalbums van de leefgroepen worden gegaan om vanuit die geleefde plaatsgebonden ervaringen het gesprek aan te gaan. Ook worden er gesprekken gevoerd met medewerkers, zowel nieuwe als medewerkers met een lange staat van dienst. In deze gesprekken staat centraal de vraag hoe de gebouwde omgeving het handelen beïnvloedt en vice versa, hoe de gebouwde omgeving op specifieke sociale of pedagogische kwesties poogde in te spelen en hoe deze ook actief wordt gevormd. Met andere woorden: wat is de betekenis (geweest) van de ruimte op het pedagogisch handelen binnen en buiten deze muren.

Op die wijze willen we kennis ontwikkelen en ontsluiten over wat de-institutionalisering kan inhouden, en hoe dit betekenisvol kan zijn in het wonen, leven en werken van alle betrokkenen. Deze toekomstbeelden zijn geen voorstellingen in het luchtledige, maar genesteld in en gegroeid uit concrete, plaatsgebonden ervaringen. Traditioneel betekent een herontwikkeling dat er een traject met architecten wordt gelopen om de ruimte te herontwikkelen en wordt de werking van de organisatie en het professionele handelen daar opnieuw ingepast, zonder ook daar proces rond te maken. In dergelijke herontwikkelingstrajecten met een louter ruimtelijke insteek ontspringen de (on)zichtbare institutionele logica's aan het oog. In een sociaal-ruimtelijke toekomstverkenning wordt de gang van zaken omgedraaid: zowel die ruimtelijke component, het professionele handelen en de autonomie van de persoon met een handicap worden in verbinding gebracht. Daar een retrospectieve lens aan toevoegen maakt dat de toekomstbeelden die bewoners, professionals, familieleden en buurtbewoners formuleren ook werkelijk kan begrepen worden als een 'bewaarplaats van verlangen', omdat het nieuwe telkens uit het oude wordt gemaakt.

En in deze casuïstieke sociaal-ruimtelijke verbeeldingsoefening ligt ook de mogelijkheid om op een meer structurele wijze institutionele logica's bloot te leggen en te doorbreken. Het toont namelijk dat toekomstplanning en verbeelding niet afwezig hoeven te zijn in het leven van mensen met verstandelijke beperkingen; dat er ruimte kan gecreëerd worden om opvattingen en handelingswijzen van professionals breder te gaan begrijpen; dat ingesloten institutionele logica's niet enkel aan een gebouw en locatie kleven. Niet die bewaarplaats van verlangen kent grenzen, deze leggen we op en verbeelden we onszelf.

NOTEN

- 1 België ratificeerde dit in 2009. De federale staatsstructuur maakt de Gemeenschappen (Waalse, Vlaamse) bevoegd voor persoonsgebonden materie en dus ook voor zorg en ondersteuning aan personen met een handicap.
- 2 www.vzwkompas.be

REFERENTIES

- Benoot, T. & Roose, R. (2022). *Hoe weten wat te willen. Over autonomie, dromen en waarom het sociaal werk niet zonder kan*. Gompel & Svacina.
- Blommaert, T. (2010). *Ik was nog nooit in Zelzate geweest*. EPO.
- Hall, E. (2005). The entangled geographies of social exclusion/inclusion for people with learning disabilities. *Health & Place*, 11, 107–115.
- Imrie, R. (2014). Space, place and policy regimes. The changing contours of disability and citizenship. In K. Soldatic, H. Morgan, & A. Roulstone (Eds.), *Disability, Spaces and Places of Policy Exclusion* (pp. 13–30). Routledge.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell.
- Levitas, R. (1990). *The concept of Utopia*. Syracuse University Press.
- Malsch, M. (2022). *Hoe gehandicapt hun thuis verloren. De gevolgen van een falend beleid*. Uitgeverij Noordboek.
- Ten Bos, R. (2021). Retrospective Thinking. In M. Braat, H. ten Cate, J.L.C. Coburn, E.J. Sam and C. Ronsdorf (Eds.), *A fair Share of Utopia*. (pp. 41–43). Jap Sam Books.